

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА
КАФЕДРА ЕТНОЛОГІЇ, АНТИЧНОЇ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРІЇ

ПИТАННЯ СТАРОДАВНЬОЇ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРІЇ, АРХЕОЛОГІЇ Й ЕТНОЛОГІЇ

(Збірник наукових праць)

Том 1 (35)

Чернівці
Видавництво "Прут"
2013

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА
КАФЕДРА ЕТНОЛОГІЇ, АНТИЧНОЇ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРІЇ

ПИТАННЯ СТАРОДАВНЬОЇ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРІЇ, АРХЕОЛОГІЇ Й ЕТНОЛОГІЇ

(Збірник наукових праць)

Том 1 (35)

Чернівці
Видавництво "Прут"
2013

Редакційна колегія:

- д. і. н., проф. Баженов Л.В.
 д. і. н., проф. Брицький П.П.
 д. і. н., проф. Кожолянко Г.К. (науковий редактор)
 д. і. н., проф. Козак Д.Н.
 д. і. н., проф. Макар Ю.І.
 д. і. н., проф. Михайлина Л.П.
 д. і. н., член-кор. НАН України Моця О.П.
 член-кор. НАН України Наулко В.І.
 академік НАН України Павлюк С.П.
 д. і. н., проф. Пивоваров С.В. (зступник наукового редактора)
 д. мистецтвозн., проф., член-кор. НАМ України Стельмахук Г.Г.
 д. і. н., проф. Франко О.О.
 д. і. н., проф. Чучко М.К.
 д. і. н., проф. Юрій М.Ф.

Рецензенти: д. і. н., проф. Алексієвєць М.М.

д. і. н., проф. Глушко М.С.

д. мистецтвозн., ст. наук. співр. Никорак О.І.

П 35 **Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра етнології, античної та середньовічної історії. – Чернівці: Видавництво “Прут”, 2013. – Том 1 (35). – 334 с.**

ISBN.

У публікації збірника досліджується актуальна проблематика всесвітньої історії, історії релігії, етнології, археології. Вперше вводяться в науковий обіг маловідомі джерела, зокрема експедиційні матеріали науковців кафедри. За географією авторів збірник є загальноукраїнським виданням.

Розраховано на науковців, викладачів історії, етнології та краєзнавства, студентів, усіх, хто цікавиться історичним минулим.

ББК П 63.3(4УКР-4Черн)

Збірник входить до переліку видань ВАК України

Друкується згідно з ухвалою вченої ради Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (протокол №1 від 25 лютого 1999 р.)

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей.

© Кафедра етнології, античної та середньовічної історії ЧНУ, 2013

© Автори, 2013

ЗМІСТ

АРХЕОЛОГІЯ

Микола ІЛЬКІВ МАМАЇВСЬКИЙ СКАРБ БРОНЗОВИХ ВИРОБІВ	9
Микола ПОПОВИЧ, Сергій ПИВОВАРОВ «БУКОВИНСЬКИЙ» ПЕРІОД В ЖИТТІ АРХЕОЛОГА Д.Я. ТЕЛЕГІНА	17
Сергій ПИВОВАРОВ, Віталій КАЛІНІЧЕНКО ЛАНЦЕТОПОДІБНІ НАКОНЕЧНИКИ СТІЛ З РУХОТИНА (уроч. КОРНЄШТИ).....	23

ІСТОРІЯ

Михайло САЙКО КРЕДИТ У ЗАХІДНИХ ПРОВІНЦІЯХ РИМУ В ЕПОХУ ПІЗНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ І РАННЬОЇ ІМПЕРІЇ (II СТ. ДО Н. Е. – ПОЧАТОК III СТ. Н. Е.)	42
Іван САНДУЛЯК ІСТОРИЧНІ ПОГЛЯДИ ПУБЛІЯ КОРНЕЛІЯ ТАЦИТА	52
Богдан БОДНАРЮК ЧЕРНЕЦТВО ПАЛЕСТИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ VI ст.: ПОЧАТОК ЗАНЕПАДУ АСКЕТИЧНИХ ТРАДИЦІЙ І ПРАКТИКИ ПОДВИЖНИЦТВА (IV)	65
Віктор МУДЕРЕВИЧ ТИПОЛОГІЯ ХРИСТІЯНСЬКИХ ХОДЖЕНЬ ДО СВЯТОЇ ЗЕМЛІ ПЕРІОДУ РАННЬОГО ТА КЛАСИЧНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ	79
Олександр МАСАН УРБАНІЗАЦІЯ У ДЕРЖАВІ НІМЕЦЬКОГО ОРДЕНУ В ПРУСІЇ (ПЕРШИЙ ЕТАП: 1231-1309 РОКИ)	90
Інна КУБАЙ РЕЦЕПЦІЯ ГУСИТСЬКИХ РЕФОРМАЦІЙНИХ ІДЕЙ НА ТЕРЕНАХ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ РУСІ НАПРИКІНЦІ XV – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.	103
Микола ШКРІБЛЯК КИЇВСЬКИЙ СОБОР 1685 РОКУ І ОБРАННЯ ПЕРШОГО „МОСКОВСЬКОГО” МИТРОПОЛИТА КИЇВСЬКОГО І ГАЛИЦЬКОГО, І ВСІЄЇ РУСІ	113
Михайло ЧУЧКО ВОЄВОДСЬКА АДМІНІСТРАЦІЯ ТА БЮРГЕРСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ У МІСТАХ ПІВНІЧНОЇ ЧАСТИНИ МОЛДАВСЬКОЇ ЗЕМЛІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIV – ТРЕТЯ ЧВЕРТЬ XVIII ст.).....	130

- горіння // Людина, вчений, наставник: до 85- річчя Д.Я. Телегіна. – К., 2004. – С. 22-23; 10. Титова О. Козак за покликанням (до 85-річчя Дмитра Яковича Телегіна) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: ХІХ, Часи козацькі, 2004. – Вип. 13. – С. 3-4; 11. Українські історики ХХ століття. – Київ-Львів, 2003. – Вип. 2. – Ч. 1. – 396 с.; 12. Черняхівська О.М. Бесіда з ювіляром // Людина, вчений, наставник: до 85-річчя Д.Я. Телегіна. – К., 2004. – С. 3-7; 13. Potekhina I., Mallory J.P., Dmytro (Dmitry) Ya. Telegin // The Journal of Indo-European Studies. – 2011. – Vol 39. – Nr. 1-2. – P. 1-3.

УДК 904:623.446.4(477.85)

Сергій ПИВОВАРОВ, Віталій КАЛІНІЧЕНКО

ЛАНЦЕТОПОДІБНІ НАКОНЕЧНИКИ СТРІЛ З РУХОТИНА (уроч. КОРНЕСШТИ)

У статті автори вводять в науковий обіг та здійснюють аналіз найбільш рідкісних наконечників стріл з території Буковини, а саме – ланцетоподібних. Доводять, що вони скандинавського походження. Авторі здійснюють класифікацію наконечників стріл даного типу. Виявлені матеріали дозволяють отримати нові дані з минулого жителів регіону у VIII-XI ст. у військово-політичному аспекті.

Ключові слова: Буковина, Скандинавія, наконечники стріл, озброєння, типологія.

Сергей ПИВОВАРОВ, Виталий КАЛИНИЧЕНКО

ЛАНЦЕТОВИДНЫЕ НАКОНЕЧНИКИ СТРЕЛ ИЗ РУХОТИНА (уроч. КОРНЕСШТЫ)

В статье автора вводят в научный оборот и делают анализ наиболее редкостных наконечников стрел из территории Буковины, а именно ланцетовидных. Доказывают, что они скандинавского происхождения. Авторы делают классификацию наконечников стрел даного типа. Благодаря найденным материалам можно получить новые данные о прошлом жителей региона у VIII-XI вв. у военно-политическом аспекте.

Ключевые слова: Буковина, Скандинавия, наконечники стрел, вооружение, типология.

Sergiy PYVOVAROV, Vitaliy KALINICHENKO

LANCEOLATE ARROWHEADS FROM RUHOTYN (KORNESHTY)

In this article the authors introduce the scientific revolution and analyze the rarest arrowheads from Bukovina - namely lanceolate. Prove that they are of Scandinavian origin. The authors carried out a classification of arrowheads of this type. Identified materials yield new data from the previous inhabitants of the region VIII-XI century A.D. military-political aspect.

Keywords: Bukovina, Scandinavia, arrowheads, weapons, typology.

Аналіз еволюції військової справи на теренах Східної Європи займає важливе місце у дослідженнях як вітчизняних, так і зарубіжних

наковців. Завдяки цьому накопичена значна інформація про походження та використання різних видів зброї. Простежені зміни в її типології та функціональному призначенні. У працях фахівців також розроблена детальна класифікація окремих видів зброї та встановлені її чіткі хронологічні рамки. Слід сказати, що одним із таких видів озброєння є наконечники стріл, які справді є чи не найбільш вивченим типом зброї епохи середньовіччя. Але, разом із тим, варто відзначити, що середньовічне озброєння вивчено вкрай нерівномірно. Про його використання в окремі періоди, за браком джерел, відомо мало. Зокрема, досить актуальною наразі у вітчизняній та зарубіжній археологічній та зброєзнавчій науці у дослідженні предметів озброєння дальнього бою є проблема так званих «ланцетоподібних» наконечників стріл. Вона полягає у тому, що даний тип наконечників стріл, який, як вважається в історіографії, є винаходом норманів, що підтвердили археологічні роботи починаючи з XIX ст. в тогочасних містах Швеції: Бірці, Сігтунні та Хедebu [43; 44; 45; 46], активно побутував на території Русі у VIII-XI ст., що теж показали результати археологічних досліджень на давньоруських пам'ятках [2; 3; 8, с.159-173; 14]. І наразі, зважаючи на це, перед дослідниками постають питання, пов'язані передусім із проблемою потрапляння їх на територію Русі, використання їх у збройних конфліктах Русі з іншими державами; модифікація та вдосконалення даного типу наконечників стріл давньоруськими ковалями [7, с.49-62]. Особливо важливими є проблема їх географічного поширення та визначення їхньої балістичної експертизи в контексті вивчення еволюції військової справи Русі у IX-XI ст. Внаслідок цього виникають питання визначення взаємозв'язків Русі із скандинавами у IX-XI ст., що є фундаментальною проблемою впливу «норманізму» на Русь, і навпаки [8, с.159-173;9].

Досить актуальним є питання міждержавних зв'язків території Середнього Подністров'я та Верхнього Попруття, на яких проживали племена білих хорватів та тиверців, їх відносини з іншими племінними утвореннями саме у VIII-X ст., а також входження території Буковини до складу Русі, на що писемні джерела вказують лише фрагментарно. Це спонукає до глибшого вивчення ранньосередньовічної історії Буковини. Одним із аспектів, який може пролити світло на дані події, це аналіз з боку військової історії вищесказаних подій, на основі археологічних знахідок предметів озброєння, зокрема наконечників стріл. В цьому плані важливими є матеріали, отримані під час вивчення археологічних старожитностей Середнього Подністров'я, зокрема на території Чернівецької області [4; 25, с.41-55; 26].

Взагалі, слід сказати, що озброєння дальнього бою, зокрема наконечників стріл періоду побутування у VIII-XI ст. на території Русі є недостатньо дослідженим і ще не варто робити остаточних висновків, позаяк питання взаємозв'язків Русі з іншими тогочасними державами у військовому аспекті потребує ще більш детального вивчення [1, с.116-135; 11; 12; 16; 40]. З приводу озброєння дальнього бою того часу існує значна кількість історіографії. Зокрема, хотілося б відзначити роботи таких вітчизняних

дослідників, як Н. Бранденбург [3], А. Кірпічников [8, с.159-173], Е. Носов [24], А. Медведєв [17, с. 121-191;18], Е. Рябінін [35], а також С. Каїнов [7, с.49-62]. У їх роботах, зокрема в останнього, подано в обіг значну кількість ланцетовидних наконечників стріл з Гнездовського археологічного комплексу, доведено, що вони належали безпосередньо скандинавам. У роботах інших вчених визначені модифікації даного типу стріл та здійснена спроба інтерпретувати їх як запозичення у скандинавів та вироблення нових більш досконалих для безпосереднього використання у бою у той час. Також в історіографії побутує думка про слов'янське походження даного типу наконечників стріл, яке не є обґрунтованим [35]. Цей тип наконечників стріл знайшов своє висвітлення і у роботах буковинських дослідників, зокрема Л. Михайлини [20, с.128]. Хотілося б також звернути увагу на роботи зарубіжних вчених, зокрема на дослідження Е. Веґре [46, с.21-37], П. Ліндбома [44] та Т. Кемпке [43]. Зокрема, Е. Веґре здійснив класифікацію, типологізацію, провів балістичну експертизу даного типу наконечників стріл, які були виявлені під час археологічних досліджень у м. Бірка, яке у VIII-IX ст. було важливим торговельним містом скандинавів. Загальна кількість таких наконечників стріл, якими оперував дослідник було більше 1500, що дозволило йому здійснити їх типологію та загальний аналіз [46, с.21-37].

Наразі, метою даної статті є введення в науковий обіг доволі значної кількості ланцетоподібних наконечників стріл, які є доволі рідкісними для території Буковини, отриманих в результаті дослідження пам'ятки, здійснення їх типології, зважаючи на вищесказану історіографію та їх інтерпретацію і аналіз.

Отже, наконечники стріл, про які піде мова, було виявлено під час охоронних досліджень у с. Рухотин (ур. Корнешти) на Буковині, які проводилися Буковинським центром археологічних досліджень при ЧНУ ім. Ю. Федьковича у 2004-2009 р. Важливість і унікальність цих знахідок полягає в тому, що вони фактично є єдиним джерелом для вивчення військово-політичної історії регіону у IX-XI ст., позаяк у писемних матеріалах даний період у Середньому Подністров'ї висвітлений надзвичайно фрагментарно [25, с.41-55]. Металографічний аналіз таких наконечників було зроблено раніше [22, с.70-76;5;6], тому увагу ми зосередимо в основному на типологічному аспекті.

Проведені дослідження показали що пам'ятка за багатством матеріалу може бути зарахована до категорії суспільно-економічних центрів у гнізді поселень і датована в межах VIII-X ст. Городище було відкрито Б. Тимощуком, де пізніше неподалік неї О. Приходнюком було знайдено слов'янське урнове поховання [30, с.101, 109]. У VI-VII ст. тут було тільки одне поселення, а у VIII-X ст. до Рухотинського гнізда поселень належало вже близько 11 поселень [39, с.86-87].

Фортифікації городища в с. Рухотин, від якого збереглася система масивних валів та глибоких ровів, становлять унікальну оборонну систему та знаходяться в ур. Корнешти. Вони розташовуються на високому місці у

північній частині однойменного села, Центральна площа городища має розміри 220x170 м і обмежена валом, а з напільного боку проходять ще три вали. Про військові переваги та недоліки даного городища ми плануємо наше подальше дослідження, але загалом, слід сказати, що воно є доволі рідкісним городищем літописних хорватів, яке може бути яскравим зразком оборонного зодчества VIII-X ст. цього племінного утворення на теренах Буковини (рис. 1).

Загалом, під час огляду даної пам'ятки були зафіксовані неодноразові порушення її поверхні діяльністю „чорних” археологів та вибіркою ґрунту для теплиць місцевих жителів [25, с.41-55].

Перш за все, слід сказати, що ланцетоподібні наконечники стріл, виявлені в с. Рухотин, вражають своєю кількістю, і як наслідок, вони є чи не єдиними індикаторами для вивчення військово-політичної історії регіону у IX-XI ст. Простежується вплив військових традицій скандинавів на місцеве населення, перебирання традицій слов'янського населення регіону у них та ін. (рис. 2). Загалом, під час досліджень було виявлено 31 наконечник, значна частина яких пошкоджена. На основі типології А. Медведєва, наконечники з території Буковини можна віднести до наступних типів:

Тип 62. Ланцетоподібні плоскі. Наконечники характеризуються наступними параметрами: загальна довжина – 80-160 мм, довжина пера – 50-120 мм, ширина – 8-14 мм, маса – 5-10 г. Співвідношення ширини пера до його довжини 1:6-1:10 і довжина черешка від 15 до 25 мм вважаються важливими ознаками для IX-XI ст. Як стверджує, А. Медведєв, варіант 1 відрізняється від варіанту 2 відсутністю у першого упора, хоча дане твердження потребує більш точного обґрунтування, так як перехід від черешка до пера відіграє основне значення у визначенні загальної балістики стріли [18, с.52]. Конкретні конструктивно-морфологічні параметри рухотинських наконечників стріл буде подано окремою таблицею, але в загальному вони мають наступні розміри: загальна довжина – 6,5-18,1 см, довжина пера – 4,5-14,6 см, ширина пера – 9 мм-1,4 см, маса – 3,65-28,20 г; відношення ширини пера до його довжини-1:5-1:14 см, довжина черешка – 1-3,5 см. Сім наконечників виділяються своїми розмірами: загальна довжина – 11,2-18,1 см, довжина пера – 7,4 см-12,5 см, ширина пера – 1-1,4 см, маса – 8,55-28,20 г, відношення ширини пера до його довжини – 1:7-1:12, довжина черешка – 1-3,5 см (рис. 3; 4).

Перетин пера у наконечників має вигляд сильно сплющеного ромба-зустрічається 21 раз, дуже рідко – лінзовидний перетин – 7 разів. Перетин шийки біля упору зазвичай круглий, інколи прямокутний чи ромбоподібний. Черешок у більшості випадків у верхній частині круглий, у нижній-квадратний. У наконечників типу 62 (варіант 1) перетин черешка-сильно сплющений прямокутник. Слід сказати, що С. Каїнов, при вивченні стріл з Гнездова свідчить, що на черешку одного наконечника збереглися залишки древка, обмотаного тонким залізним дротом, і вказує, що подібна конструкція посилювала кріплення наконечника

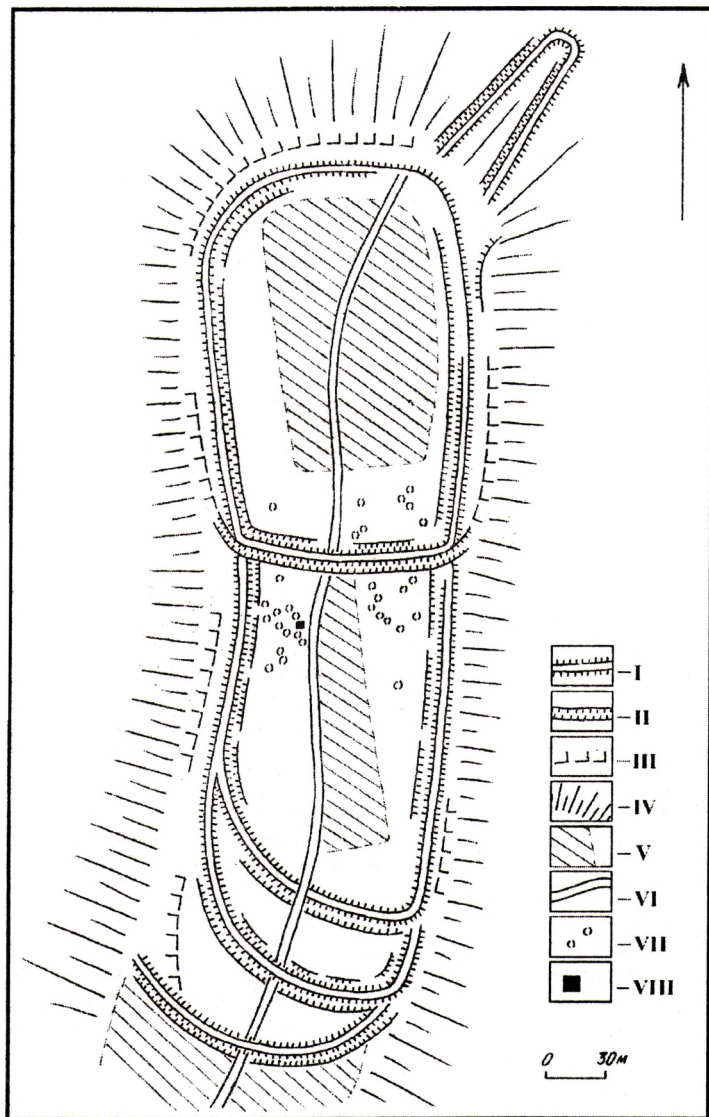

Рис. 1. План городища в с. Рухотин (ур. Корнешти) (за С. Пивоваровим, М. Ільківим): I – вал, II – рів, III – ескарп, IV – стрімкий схил, V – розорана площа, VI – ґрунтова дорога, VII – западини напівземлянок, VIII – розкопане житло.

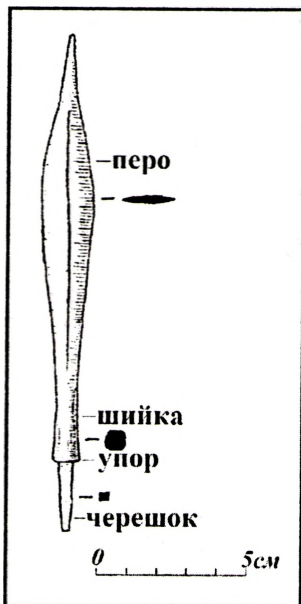

Рис. 2. Складові частини ланцетоподібного наконечника стріли.

і захищала древко від розколювання при попаданні стріли у ціль [7, с.49-62]. Прямі аналогії даного типу наконечників стріл походять зі Старої Ладogi [35], Новгородa [17, с.121-191], Шестовицького могильника [28, с.137-139], Гнездовського археологічного комплексу [7, с.49-62], Сарського городища [14;], Княжої Гори [19], Вишгорода [16], Райковецького городища [23], поселення у с. Монастирсьок [15] та Єкимауцького городища та зі скандинавських міст Бірки та Хедебю [46, s.21-37].

Тип 77 (варіант 1). Ланцетоподібні квадратного перетину. Загальна довжина наконечника 50-105 мм, відношення ширини грані до довжини бойової головки – 1:8-1:14, довжина черешка 18-30 мм [18, с.56]. Наконечник з Рухотина має наступні параметри: загальна довжина – 10,4 см, довжина бойової головки – 6,2 см, ширина грані бойової головки – 5 мм, маса – 10,85 г, довжина черешка – 4,2 см. Перетин шийки біля упору – квадратний. Перетин черешка – квадратний (рис. 5:1). На нашу думку, наконечник є модифікацією даного типу, позаяк бойова частина має вигляд несплющеного овала. Схожий наконечник

був знайдений на території Норвегії. Аналогії виявлені також у Пскові, Гнездовському археологічному комплексі [7, с.49-62].

Тип 78 (варіант 1). Ланцетоподібні ромбічного перетину. Загальна довжина наконечника – 55-100 мм, відношення ширини до довжини бойової головки – 1:7-1:8 [18, с.57]. Розміри наконечника з Рухотина наступні: загальна довжина – 9,9 см, довжина бойової головки – 6 см, ширина – 5 мм, маса – 10,65 г, довжина черешка – 2,4 см (рис. 5:2). Прямі аналогії даному наконечнику виявлені на Лядинському могильнику, Гнездовському археологічному комплексі, на городищах Єкимауци та Княжа Гора [33; 34].

Тип 79. Ланцетоподібні сплющені. Наконечники варіанту 1 мають круглу чи гранчасту шийку, упор і короткий черешок довжиною 17-25 мм. Загальна довжина наконечників – 76-100 мм, маса – 4,7 г, відношення ширини до довжини бойової головки – 1:5 [18, с.57]. Наконечник дещо пошкоджений. Але, на нашу думку, наконечник з Рухотина належить до варіанту 2 цього типу – ланцетоподібні сплющені без упору для древка. Параметри рухотинського наконечника: загальна довжина – 6,7 см, довжина бойової головки – 2,5 см (збережена частина), її ширина – 3 мм, відношення ширини до довжини пера – 1:5. Перетин пера над сплюсненням – ромб, перетин в районі сплюснення-

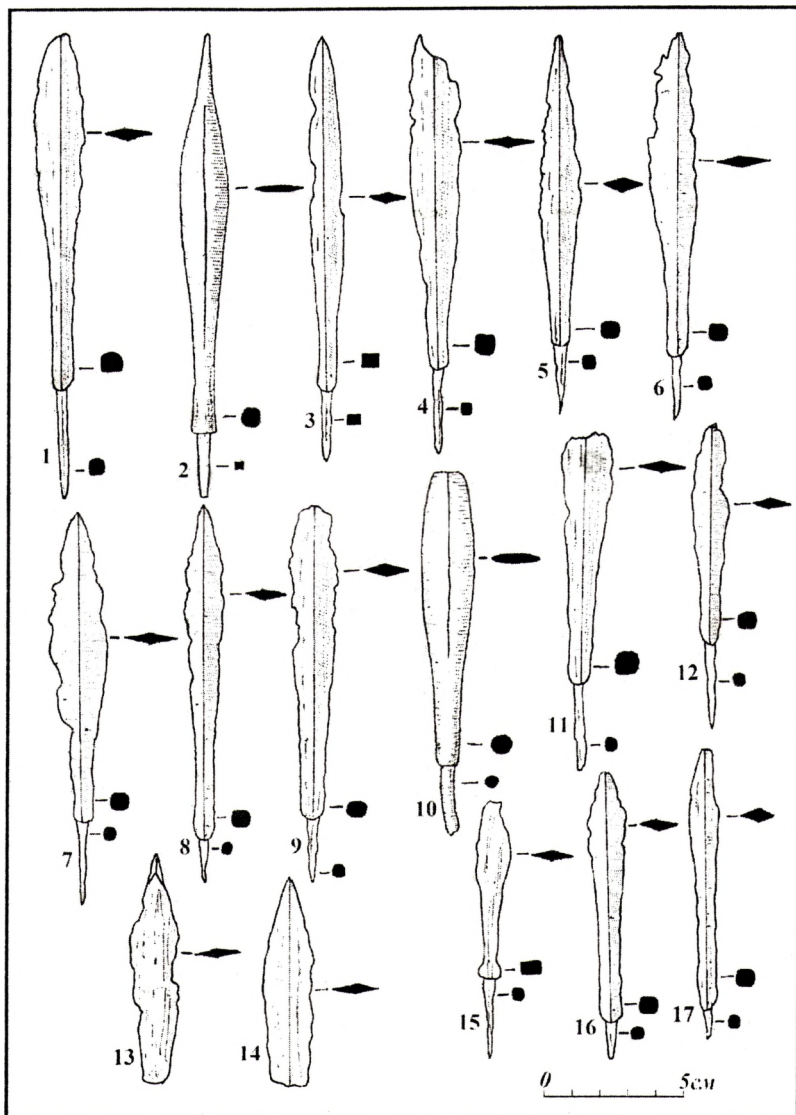

Рис. 3. Ланцетоподібні наконечники стріл з городища (тип 62).

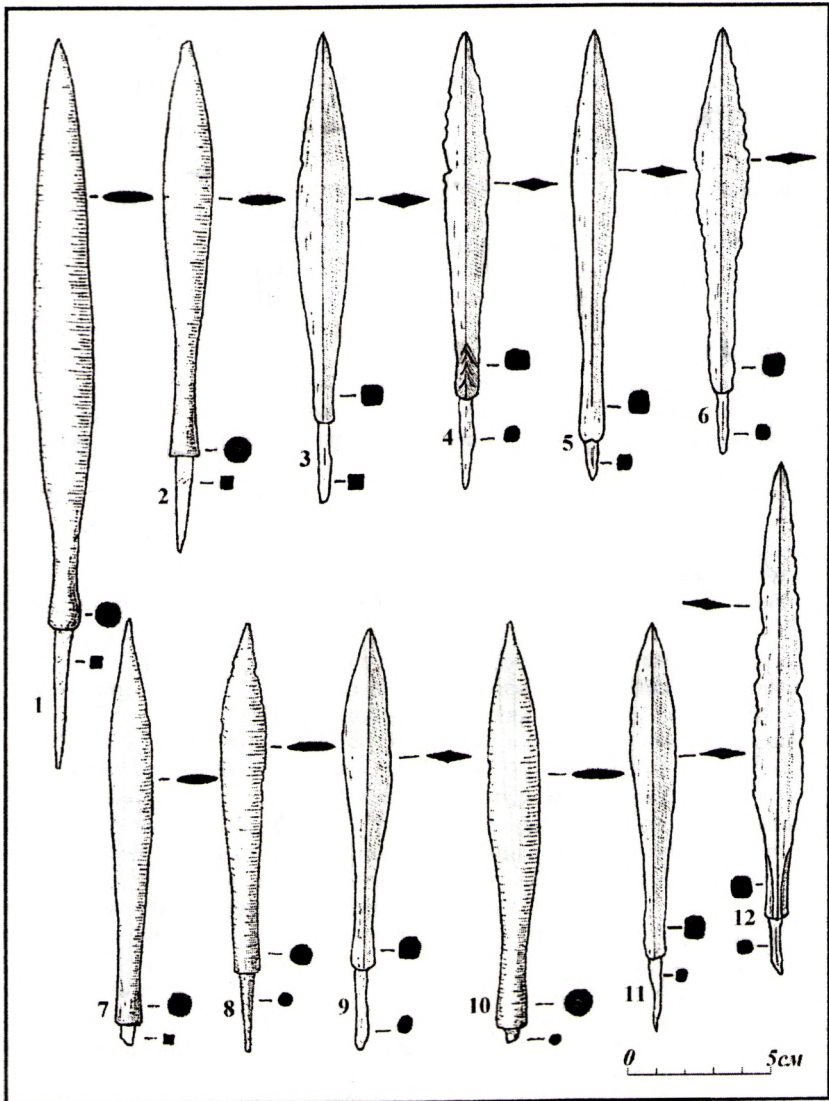

Рис. 4. Ланцетоподібні наконечники стріл з городища (тип 62).

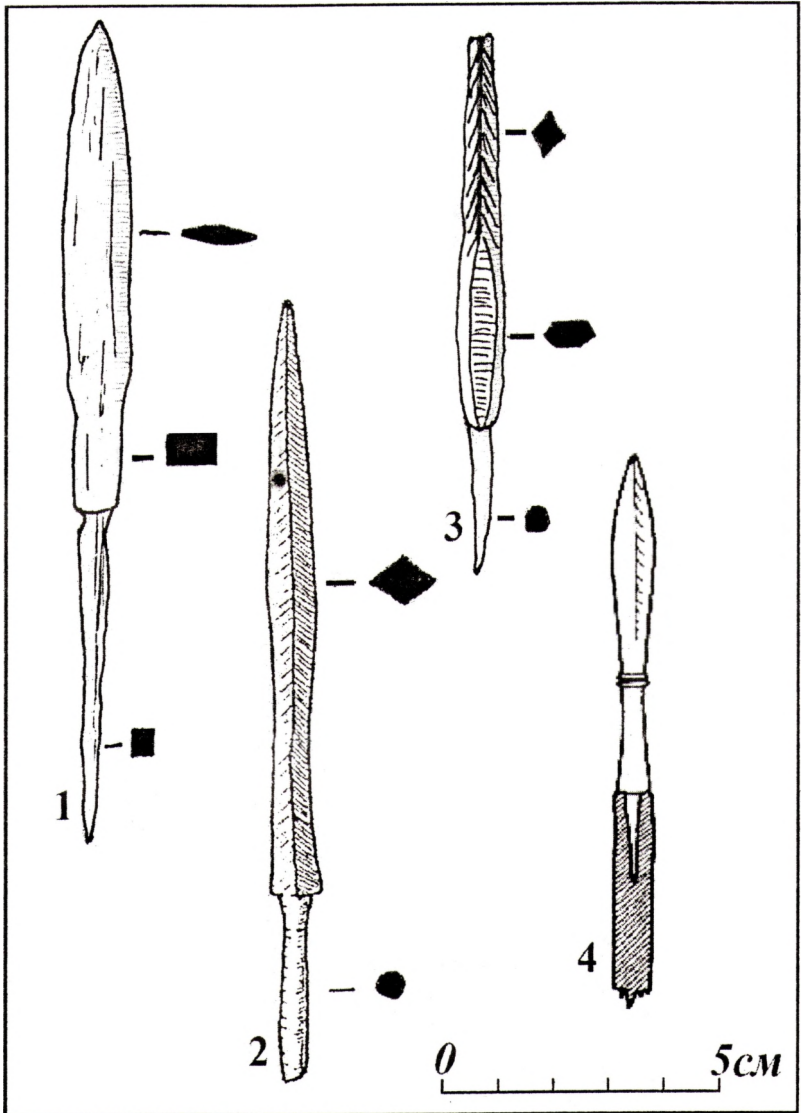

Рис. 5. Наконечники стріл: 1 – тип 78 (варіант 1), 2 – тип 77 (варіант 1), 3 – тип 79 (варіант 2), 4 – кріплення черешка ланцетоподібного наконечника до деревка стріли.

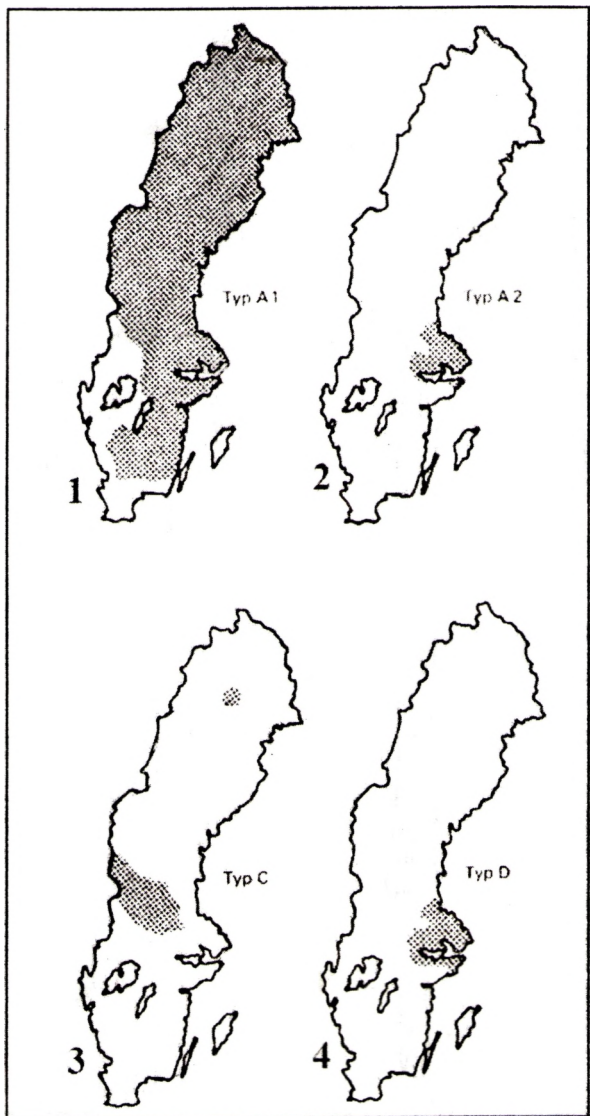

Рис. 6. Поширення лашцетоподібних наконечників стріл на території Швеції.

шестикутник (рис. 5:3). Аналогії виявлені також у Старій Ладозі, Новгороді, Гнездові [17, с.121-191].

Слід сказати, що металографічному аналізу були піддані усі наявні на сьогодні ланцетовидні наконечники стріл з городища [22, с.70-76]. Як бачимо, ланцетовидні наконечники виготовлені в основному із заліза і сталі. Техніка багат шарового пакета рідкісна. Лише один наконечник. Функціонально використання пакетної технології для наконечників стріл навряд чи є виправданим і, напевне, виготовлялися схожі екземпляри із залишків тришарових заготовок. Основним металом для виготовлення наконечників стріл з Рухотина служили безпосередньо залізо і сталь, які піддавалися подвійній чи потрійній обробці. Переважають також наконечники із цементацією та холодним наклепом. Слід сказати, що подібна ковальська обробка наконечників стріл присутня і при металографічному аналізі наконечників стріл подібних типів і з інших пам'яток Русі [5, с.74-75; 6, с.101; 15, с.124-127].

Варто відзначити високу якість зовнішньої обробки декількох ланцетовидних наконечників стріл з Рухотина, особливо № 2 (рис. 3:2), що свідчить про висококваліфіковані навички роботи з металом.

Щодо хронологічного поширення того чи іншого типу і варіанту ланцетоподібних наконечників на даному етапі вивчення городища поблизу Рухотина говорити важко. Так, загалом, дивлячись на знахідки з інших пунктів Русі, можна припустити, що наконечники типу 62 і 77 (вар. 1) відомі з IX ст. і побутовали до XI ст. Наконечники типу 78 (вар. 1) і 79 (вар. 2) датуються часом не раніше початку X ст. Датування ланцетоподібних наконечників стріл із Скандинавії дозволяють відносити поширення типу 77 (вар. 1) до другої половини X ст. [46, s.21-37]. Цим же часом дослідники датують і типи 78 (вар. 1) і 79 (вар. 2). На території Русі найбільш ранні ланцетоподібні наконечники стріл (тип 62) були виявлені у Старій Ладозі, у шарі середини VIII ст. Цікавим є той факт, що наконечники пов'язані із виробничим осередком. Це дозволило висловити гіпотезу про можливість виготовлення ланцетоподібних наконечників стріл безпосередньо в самій Ладозі [15]. Власне, при дослідженні городища в Рухотині було закладено розкоп і виявлено житло-напівземлянку райковецької культури. Під час вивчення споруди було знайдено ліпну і кружальну кераміку, яка датується VIII-X ст., тобто саме хронологічними межами цієї ж культури [25, с.45]. Зібраний керамічний матеріал є чи не єдиним хронологічним індикатором пам'ятки, а також дозволяє зробити висновки і щодо ланцетоподібних наконечників стріл з даного городища.

Найбільше поширення наконечники ланцетоподібної форми класичних пропорцій отримують на території Русі у X ст., і досить рідко зустрічаються до кінця XI ст. Як наслідок, деякі типи зникають чи дуже сильно змінюються. Так, в процесі еволюції та вдосконалення військової справи у кінці X ст. у наконечників типу 62 дещо скорочується перо. Черешок залишається незмінним. Лише на початку XI ст. черешок стає довшим. На нашу думку, ці

зміни можна пояснити пристосуванням ланцетоподібних наконечників для стрільби із складного лука, посиленого роговими накладками і володіючого значно більшою потужністю у порівнянні із простими дерев'яними луками. Короткий черешок ланцетоподібних наконечників не забезпечував достатньо стійкого з'єднання із деревком. При вистрілі із складного лука це, швидше, призвело б до розколювання деревка. Отже, у степовому районі, де складні луки з роговими накладками були широко поширені, практично усі наконечники стріл мали довгі черешки [7, с.49-62]. У Скандинавії і північних районах Русі подібні луки, які належать до X-XI ст., за рідкісним винятком не знайдені, а наконечники стріл мають у більшості випадків короткий черешок чи взагалі без упору. Останнє свідчить також про використання не дуже сильних луків. Дане пояснення ще раз підтверджує той факт, що наконечники, виявлені поблизу Рухотина, є безпосередньо скандинавського походження.

Щодо питання появи наконечників стріл ланцетоподібної форми на території Русі, то існують різні точки зору. Зокрема, А. Медведєв наполягав на місцевому розвитку цієї форми, відомої у Східній Європі ще з рубежу н.е. Він відносив до цих критеріїв наконечники типу 62 вар. 1. Наконечники варіанту 2, за його думкою, з'явилися на Русі у VIII ст. і відрізнялися від скандинавських меншими розмірами [18, с.52]. Але наконечники з Рухотина є більшими за формою і повністю не відповідають вищесказаним критеріям. Виникнення інших типів ланцетоподібних наконечників А. Медведєв не розглядав, лише у ряді випадків відзначив поширення подібних наконечників у Норвегії та Швеції. Зараз більшість дослідників схиляються до думки про їх скандинавське походження і принесенні їх на територію Русі дружинами вікінгів [8, с.168-169; 24, с.162]. А. Криганов висунув гіпотезу про азіатське походження деяких типів ланцетоподібних наконечників стріл [11, с.73].

Слід сказати, що ланцетоподібна форма наконечників у Скандинавії була відома ще у VII-VIII ст., а основне поширення вона отримала у кінці VIII-першій половині XI ст. Типологія наконечників стріл для території Швеції була розроблена Е. Вегре [46, s.21-37] і в останні роки дещо переглянута і доповнена П. Ліндбомом [44]. Інтересуючі нас форми ланцетоподібних наконечників скандинавські дослідники відносять до трьох типів з варіантами і підваріантами (рис. 6).

Тип А. Ланцетоподібні плоскі. Більшість наконечників мають упор. Е. Вегре виділив два варіанти: А1 – з більш вузьким пером і шийкою, коротшою від пера і А2 – з шийкою, довжина якої більше чи така ж, як перо. Перший варіант Е. Вегре вважав універсальним (мисливським і бойовим), а другий виключно бойовим (рис. 7). В Рухотині виявлені і ті, і інші. Як наслідок, П. Ліндбом розділив варіант А1 на два під варіанти (рис. 8): широкий і важкий А11 і більш вузький та легкий А11 [44, s.445].

Тип С. Ланцетоподібні плоскі з витягнутим до середини пером. Підваріант є модифікацією, позаяк бойова частина пера видовжена на чверть довжини пера наконечника. Зустрічається лише на західних територіях Швеції [46, s.21, 22, 24].

Тип D. Ланцетоподібні гранчасті. Наконечники варіанту D2 мали квадратний перетин пера, виділяють як підваріант ще і ромбовидний перетин. Варіант є бойовим у застосуванні [46, s.34].

Окрім Е. Веґре і П. Ліндбома типологію ланцетоподібних стріл запропонував Т. Кемпке. Вона заснована на матеріалі, отриманому при розкопках західнослов'янського Старіграда (м. Ольденбург). Т. Кемпке виділив наступні типи ланцетоподібних наконечників: 1a – ланцетоподібні плоскі без упора, 1b – ланцетоподібні плоскі з упором і шийкою круглого перетину, 1c – ланцетоподібні плоскі з упором і гранчастим перетином шийки, 2 – ланцетоподібні тригранного перетину. Поява подібних наконечників на слов'янських пам'ятках південного бережжя Балтійського моря дослідник пов'язав із діяльністю скандинавів [43, s.294-295].

Основну кількість наконечників з Рухотина типу 62 відповідає скандинавському підваріанту AS1, в той час як наконечників типу A2 знайдено лише 2 екземпляри.

Точних аналогів наконечникам стріл типу 79, вар. 2 в Скандинавії виявити не вдалося. Вказаний у праці А. Медведєва наконечник з Норвегії насправді дещо відрізняється від давньоруських. Сплюснута площадка у норвезького екземпляра проходить майже по усій довжині пера, при цьому не змінюючи ланцетоподібної форми наконечника. В той час, як у

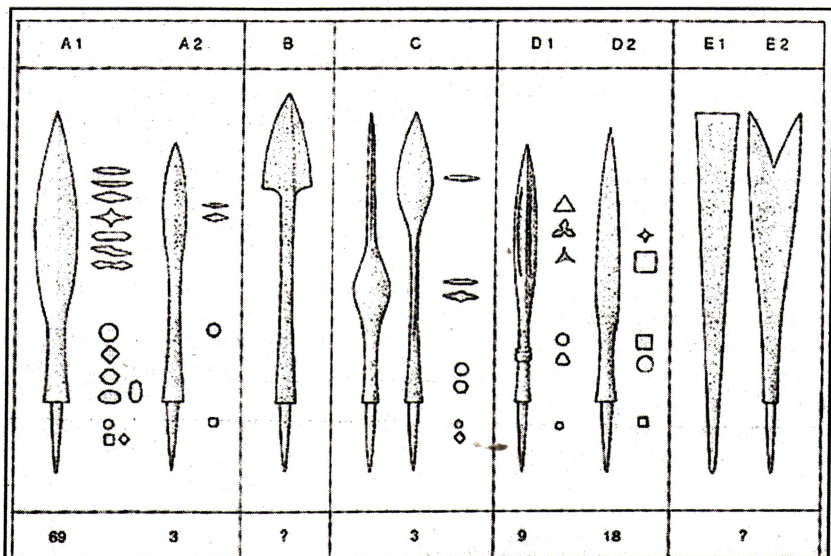

Рис. 7. Типологія ланцетоподібних наконечників стріл (за Е. Веґре).

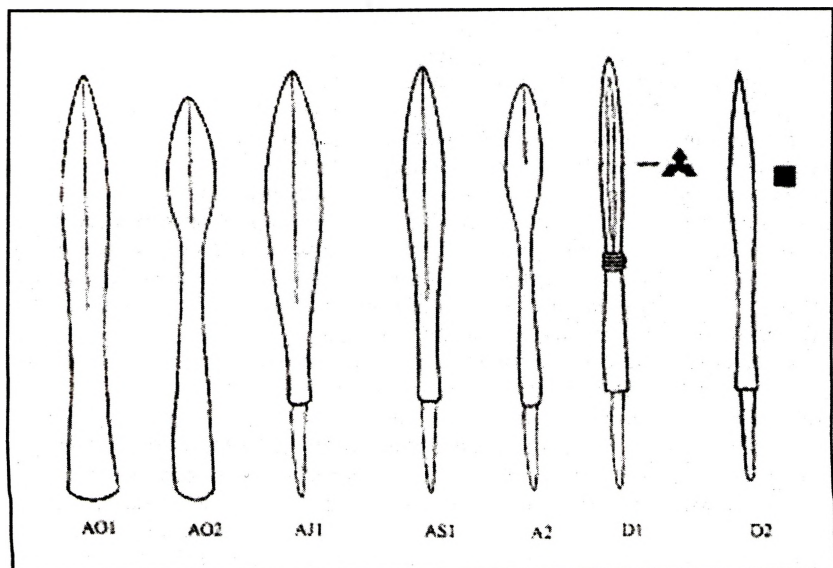

Рис. 8. Типологія ланцетоподібних наконечників стріл (за П. Ліндбомом).

давньоруських наконечників сплюснутість займає лише середню третину пера, яка за рахунок цього інколи значно розширюється [45]. На нашу думку, давньоруські екземпляри варто вважати власною переробкою скандинавських наконечників.

Важко щось сказати і про давньоруські наконечники типу 78 – варіант 1. Можливо, в типології Вегре-Ліндбома йому відповідають наконечники типів AS1 і D2. Чи знову ж таки ми маємо справу з «давньоруським» ланцетоподібним варіантом?

За матеріалами деяких скандинавських «поховань у човнах» ланцетоподібні наконечники датуються наступним чином: A1 – IX-X ст., типи A2, D1 – перша половина XI ст., тип D2 – друга половина X – перша половина XI ст. Ці датування підтверджуються знахідками з точно датованих шарів Старіграда: 1a – кінець VIII – третя чверть X ст., 1b – кінець VIII – третя чверть X ст., 1c – остання чверть X – третя чверть XI ст., 2 – остання чверть IX – третя чверть XI ст. [43, s.294-295].

Важливо також зазначити, що наконечники стріл варіантів AS1, A2 і D2 зустрічаються в основному у Середній Швеції. Контакти Русі саме з цим регіоном Скандинавії прослідковуються і на інших категоріях археологічного матеріалу [24, с.163].

Північноєвропейське походження більшості давньоруських наконечників стріл підтверджує картографування знахідок (рис. 9). За наявними нині

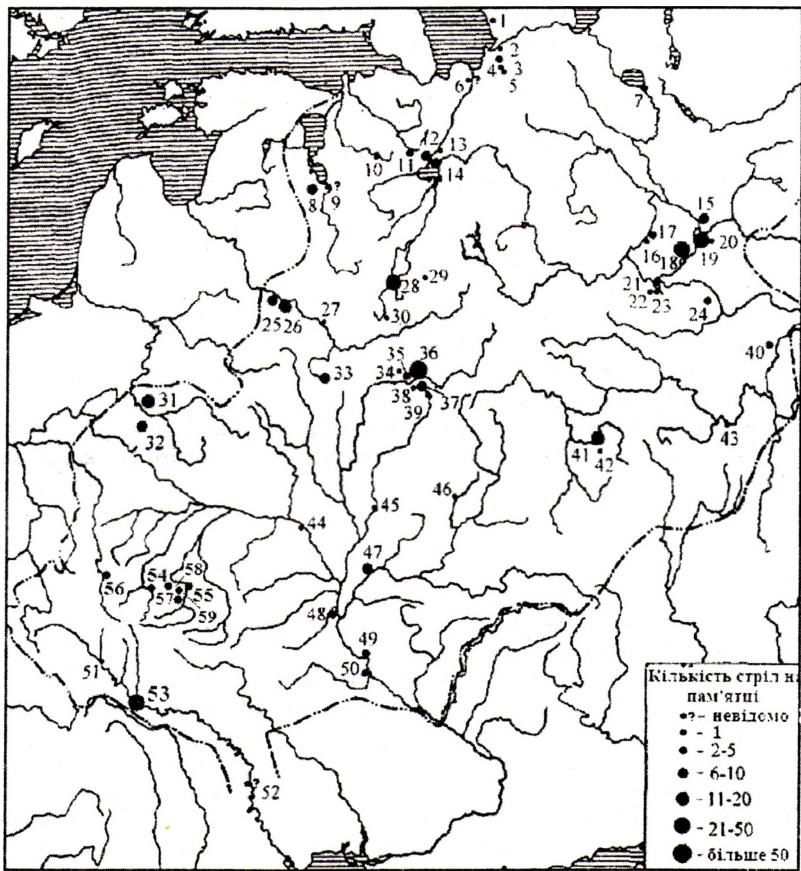

Рис. 9. Поширення ланцетоподібних наконечників стріл на території Давньої Русі (за С. Каїновим, з доповненням авторів): 1 – Капшойла; 2 – Яровщина; 3 – Сязніга; 4 – Вахрушеве; 5 – Заозерье; 6 – Ладога; 7 – Білоозеро; 8 – Ізборськ; 9 – Псков; 10 – Которськ; 11 – Передольське; 12 – Новгород; 13 – «Холопське» містечко; 14 – Рюрикове городище; 15 – Михайлівське; 16 – Потік гріхів; 17 – Улич; 18 – Сарське городище; 19 – Тиміреве; 20 – Петровське; 21 – Олександрова гора; 22 – Осипове; 23 – Вєськове; 24 – Вижегла; 25 – Маскавічі; 26 – Прудники; 27 – Полоцьк; 28 – Гродеж на Ловаті; 29 – Торопець; 30 – Усвяти; 31 – Кульбачино; 32 – Волковнськ; 33 – Лукомль; 34 – Заозерье; 35 – Новосілки; 36 – Гнездово; 37 – Кушлянщина; 38 – Березняки; 39 – Ковшарове; 40 – Максимівка; 41 – Супрути; 42 – Крапивинка; 43 – Борки; 44 – Кимбарівка; 45 – Гомій; 46 – Синин міст; 47 – Шестовиця; 48 – Вишгород; 49 – Заруб (ур. Монастирськ); 50 – Княжа Гора; 51 – Галич; 52 – Скімауци; 53 – Рухотин (ур. Корнешті); 54 – Муравницьке городище; 55 – Дорогобуж; 56 – Ромоша; 57 – Листвин; 58 – Білівське городище; 59 – Жорнівське городище.

даними, на території Русі відмічено не менше 52 пунктів, де виявлені ланцетоподібні наконечники стріл. Отже, на сьогодні до них додаються також і знахідки з Рухотина. На сьогодні їх нараховується близько 500 екземплярів різних типів. Основна їх кількість сконцентрована на пам'ятках, розташованих на важливих торговельних шляхах. Якщо ж брати до уваги знахідки з Рухотина, то це безпосередньо Дністровський торговий шлях з відгалуженнями. Хочеться звернути також увагу на знахідки ланцетоподібних наконечників стріл з Галича та Єкімауцького городища. Наразі важливим є те, що стаціонарні дослідження на городищі фактично не проводилися, і з повною впевненістю ми не можемо стверджувати про присутність скандинавів тут. Але про це нижче.

Необхідно також відзначити, що як було сказано вище, є свідчення про місцеве давньоруське виготовлення ланцетоподібних наконечників. По-перше, у Старій Ладозі ланцетоподібний наконечник був знайдений у виробничому комплексі. У Південно-Східному Приладожжі місцева переробка скандинавських предметів призвела до виникнення особливого виду ланцетоподібних наконечників стріл типу 62 – варіант 1 – класична ланцетоподібна форма пера була з'єднана з довгим прямокутним в перетині черешком, характерним для більшості наконечників стріл з Південно-Східного Приладожжя [2, с.101; 3, табл. XII, 8]. За хронологією старожитностей цього регіону, розробленої О. Богуславським, подібні наконечники стріл відносяться до 850-950 рр. [2, с.108].

Але яким чином даний тип наконечників потрапив на територію Середнього Подністров'я? На нашу думку, відповідь необхідно шукати аналізуючи військово-політичну ситуацію на Буковині у X-XI ст., та вхідження її території до складу Давньоруської держави. Перші події відбулися, найвірогідніше, в 991 р. і мали наслідком насадження християнства серед хорватів. Прагнучи відстояти свою самостійність, хорвати виступили проти влади руського князя, мабуть, навесні 992 р. Тоді на чолі великого війська «іде Володимирь на Хорватъ» [31, стб. 122; 32, стб. 106] і після цього більше вони не згадуються на сторінках даного літопису: В. Татішев, який користувався нині втраченими писемними джерелами, у своїй роботі «История Российская» під 6500 (992 р.) вміщує таке повідомлення: «Владимир ходил по Днестру со двумя Епископы, многи людей научая, крести, й построил в земле Червенской град во свое имя Владимирь и церковь пресвятая Богородицы, созда, оставя ту епископа Степана й возвратися с радостью» [38]. Тобто він повернувся назад до Києва. Під наступним 6501 (993 р.) у В. Татішева є нова згадка про похід київського князя: «Владимир ходил в Семиградскую й Хорватскую землю, й многи победы одержав й покоров, возвратился со множеством плена и богатства, и пришел в Киев со славою великою» [26, с. 19]. Матеріали археологічних досліджень внаслідок розкопок городищ у Середньому Подністров'ї підтвердили масову загибель у кінці X ст. старих адміністративно-господарських центрів. Позаяк на городищі були знайдені й інші наконечники стріл, які будуть опубліковані пізніше, це дозволяє

нам говорити про те, що до війська Володимира Святославовича входили як безпосередня дружина, яка складалася з воїнів-русичів, так і найманці, серед яких були і скандинави. Хотілося б декілька слів сказати про військо київських князів у другій половині IX-X ст. Загалом, військові контингенти їх цього періоду (а згодом ближче до кінця X ст.) були призначені для вирішення в основному зовнішньополітичних проблем (походи на Візантію, Волзьку Булгарію, Хозарський Каганат, Польщу). Інша, не менш важлива, мета – це «збирання» місцевих земель з ліквідацією влади місцевої «племінної» аристократії [16, с. 110-124]. В умовах становлення державності, київські князі об'єктивно не могли створити «загальнонаціональну» регулярну армію та пішли шляхом формування своєї армії з найманців, союзників та данників-ополченців (при наявності у князів відносно невеликих професіональних дружин). Літописець, розповідаючи про події історії Русі IX-X ст., не раз підкреслював поліетнічний склад військ великих князів. Наприклад, Олег, у 907 р., загрожуючи Візантії він веде на неї величезне військо, яке складалося з варягів, словен, чуді, кривичів, мері, древлян, полян, сіверян, в'ятичів, хорватів, дулібів та тиверців [29, с. 44]. Але вже у літописних статтях, які присвячені подіям другої половини XI-XIII ст., на етнічну приналежність великокнязівських та князівських ратників особливої уваги не звертається. Військо вказаного періоду формувалося не по етнічному принципу. Правда, літописи утримують повідомлення про підрозділи, які склалися з торків, чорних клобуків. Але тут іде мова про особливі формування федератів Русі, а не про її «регулярну армію». Остання обставина не змінює загальної картини. *(Дані спостереження вказують на тимчасовий та, у значній мірі, найманський характер воєнізованих формувань великих князів у X – початку XI ст.)*. Прикладів найманства іноземних воїнів більш ніж достатньо. Такі повідомлення є і у північних сагах, і у літописах [37, с.100, 110; 41, с. 130-148, 133-134; 29, с. 142, 144, 162]. С. Соловйов пише, що серед найманців у давньоруському війську зустрічаються варяги, які в основному складали піхоту, та печеніги і торки (гузи), які в свою чергу складали кінноту [36].

Таким чином, ми можемо зробити наступні висновки: перш за все, що виявлені ланцетоподібні наконечники стріл є доволі рідкісними як для території Буковини, так і для суміжних територій, бо виявлені вони були лише в Галичі та на Єкімауцькому городищі. По-друге, на нашу думку, серед ранньосередньовічних наконечників стріл, виявлених в Рухотині, виділяється група наконечників, яка має скандинавське походження – тип 62 – варіант 1,2 та тип 77 – варіант 1. Можливо, що наконечники типу 78 – варіант 1 і тип 79 варіант 2 – давньоруська переробка скандинавських наконечників. І по-третє, даний тип наконечників, на нашу думку потрапив на територію городища внаслідок військових подій кінця X ст. – це русько-хорватська війна, і похід князя Володимира Святославича на хорватів, на територію Середнього Подністрів'я.

Загалом, можна стверджувати, що біля Рухотина відбулася досить важлива битва русько-хорватської війни, про що свідчать знахідки наконечників стріл,

зокрема ланцетоподібні – скандинавського походження. Можна, безперечно, стверджувати, що внаслідок обстрілу, городище було знищено та спалено. Про це свідчать багаточисленні знахідки предметів, передусім озброєння дальнього бою – різноетнічних наконечників стріл, зокрема скандинавських. Подальше дослідження городища дозволить проаналізувати та дослідити розвиток військової справи у регіоні у IX-XI ст. дозволить вивчити політичні, економічні та соціальні аспекти населення регіону у даний період та простежити взаємозв'язки з іншими регіонами Русі у той час, зокрема на прикладі предметів озброєння дальнього бою.

Джерела та література: 1. Белорыбкин Г.Н. Золотаревское поселение. – Спб. : Алетейя, 2001. – 190 с.; 2. Богуславский О.И. К хронологии Юго-Восточного Приладожья IX-XII вв. // Проблемы хронологии и периодизации в археологии. – Л. : Наука, 1991. – 114 с.; 3. Бранденбург Н.Е. Курганы Южного Приладожья // Материалы по археологии России. – М., 1895. – 182 с.; 4. Возний І.П. Историко-культурный розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X-XIV ст. – Чернівці: Золоті литаври, 2009. – Ч. 2: Матеріальна, духовна культура та соціально-історичний розвиток. – 568 с.; 5. Гурин М.Ф. Кузнечное ремесло Полоцкой земли IX-XIII вв. – Минск : Наука и техника, 1987. – 149 с.; 6. Гурин М.Ф. Металаграфічне вивучення кавальських вирабау з Мазыра і Рэчыцы // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Минск, 1996. – Вып. 6. – С. 119-127; 7. Каинов С.Ю. Ланцетовидные наконечники стрел из раскопок Гнёздова // XIII конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинавских стран и Финляндии. Тезисы докладов. – М.-Спб., 1997. – С. 49-62; 8. Кирпичников А. Н. Вооружение воинов Киевской державы в свете русско-скандинавских контактов // Скандинавский сборник. – 1977. – Вып. 22. – С. 159-173; 9. Колчин Б.А. Чёрная металлургия и металлообработка в Древней Руси // Материалы и исследования по археологии СССР. – М. : Наука, 1953. – 364 с.; 10. Коробейников А.В., Митюков Н.В. Баллистика стрел по данным археологии: введение в проблемную область. – Ижевск : Изд-во НОУ КИТ, 2007. – 140 с.; 11. Крыганов А.В. Азиатские элементы в вооружении раннесредневековых кочевников // Военное дело древнего и средневекового населения Северной и Центральной Азии. – Новосибирск :Памятник, 1990. – С. 99-106; 12. Ласкавый Г.В. К истории оружия Белорусского Подвинья в VI-XIII вв. // Полоцкий летописец. – Полоцк, 1993. – №1 (2). – С.19-38; 13. Латиноязычные источники по истории Древней Руси: Германия. IX-первая половина XII вв. / Составление, перевод, комментарий М.Б.Свердлова. – М.-Л. : Наука, 1989. – 241 с.; 14. Леонтьев А. Е. Археология мери: К предистории Северо-Восточной Руси. М. : Наука, 1996. – 236 с.; 15. Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастирѣк на Среднем Днепре. – К. : Наукова думка. – 148 с.; 16. Макушников О.А. Гомельское Поднепровье в V – середине XIII вв. : Социально-экономическое и этнокультурное развитие. – Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины. 2009. – 218 с.; 17. Медведев А.Ф. Оружие Великого Новгорода // МИА. – 1959. – № 65. – С. 121-191; 18. Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие. Лук и стрелы, самострел // САИ. – 1966. – Вып. Е1-36. – 182 с.; 19. Мерперт Н.Я. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье // СА. – 1955. – Т. 23. – С. 131-168; 20. Михайлина Л.П. Слов'яни VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами. – К. : Інститут археології НАН України, 2007. – 300 с.; 21. Моця О.П. Руська земля. – К. : Наукова думка, 2007. – 120 с.; 22. Недопако Д.П. Залізні наконечники стріл з Рухотина (технологічний аспект) // Археологія. – 2008. – №4. – С. 70-76;

23. Никольская Т.М. Земля вятичей. К истории населения бассейна Верхней и Средней Оки в IX-XIII вв. – М. : Наука, 1981. – 296 с.; 24. Носов Е.Н. Новгородское (Рюриково) городище. –Л. : Наука, 1990. – 211 с.; 25. Пивоваров С.В. Охоронні археологічні дослідження слов'янських пам'яток на Буковині у 2009 р. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології та етнології. – Чернівці : Прут, 2010. – Т 1 (29). – С. 41-55; 26. Пивоваров С.В. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра. – Чернівці: Зелена Буковина, 2001. – 152 с.; 27. Пивоварчик С.А. Вооружение и снаряжение всадника из раскопок Понеманских городищ (X-XIII вв.) // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Мінск, 1994. – Вып. 3. – С. 190-201; 28. Пищенко В. Элементы озброєння та військового спорядження з Виповзівського археологічного комплексу кінця IX-X ст. // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матер. XI Міжнар. студентської наукової конференції (Чернігів, 20-22 квітня 2012 р.). – Чернігів, 2012. – С. 137-139; 29. Повесть временных лет / под.ред. В.П. Андриановой-Перетц. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – Ч.1. – 406 с.; 30. Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі (VI-VII ст.). – К.: Наукова думка, 1975. – 154 с.; 31. ПСРЛ. – М. : Наука, 1997. – Т.1. : Лаврентьевская летопись. – 379 с.; 32. ПСРЛ. – М., 1998. – Т.2: Ипатьевская летопись. – 320 с.; 33. Пушкина Т.А., Розанова Л.С. Кузнечные изделия из Гнездова // СА. – 1992. – № 2. – С. 200-219.; 34. Розенфельд И.Г. Древности западной части Волго-Окского междуречья в VI-IX вв. – М. : Наука, 1982. – 169 с.; 35. Рябинин Е.А. Предметы вооружения и их имитации из Старой Ладogi (материалы новых исследований) // Древности Северо-Западной России. – Спб., 1995. – 236 с.; 36. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – М. : Научная мысль, 1988. – Кн. 1. – Т. 1-2. – 797 с.; 37. Стурлусон С. Круг Земной. – М. : Наука, 1980. – 688 с.; 38. Татищев В.Н. История Российская. – М. : Научная мысль, 1774. – Т. I-III; 39. Тимошук Б.А. Восточнославянская община VI-X вв. н.е. – М., 1990. – С. 86-87; 40. Шадыро В.И., Ласкавый Г.В. Средневековые наконечники стрел лука и арбалета из поселения у д. Прудники // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Мінск, 1994. – Вып. 3. – С. -190; 41. Эймундова сага // Филлет Г.М. История «преступлений» Святополка Окаянного. – Минск : Беларусь, 1990. – 301 с.; 42. Annales Hildesheimenses // MGH. scriptorium. Hannoverae, 1839. – Т. III. – 254 s.; 43. Kempke T. Zur überregionalen Verbreitung der Pfeilspitzen des 8.-12. Jahrhunderts aus Strigråd/Oldenbug // Berichte der Romische-Germanischen Kommission. – 1969. – Bd. III. – 233 s.; 44. Lindbom P. Pilspetsarna fran Valsgårde 13 // Tor. – Öppsala, 1994. – Bd. 27. – 198 s.; 45. Rygh O. Norske oldsaker ordnede og forklarade. – Christiania, 1885. – 363 s.; 46. Wegraeus E. Die Pfeilspitzen von Birka // Birka II. – Stockholm, 1986. – 2. – S. 21-37.

Наукове видання

Міністерство освіти та науки України

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Кафедра етнології, античної та середньовічної історії

***ПИТАННЯ СТАРОДАВНЬОЇ
ТА СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРІЇ,
АРХЕОЛОГІЇ Й ЕТНОЛОГІЇ***

(Збірник наукових праць)

Том 1 (35)

Редактор М.Ф. Палій

Комп'ютерна верстка Б.І.Гуцуляк

Підписано до друку 18.04.2013. Прийнято до складання 25.04.2013.
Формат 60x84/16. Папір офсетний, гарнітура *Times*. Друк офсетний.

Умовн. друк. арк. 19,53. Наклад 300 пр. Зам. 812

Виготовлено з оригінал-макета замовника.

*Глибоцька районна друкарня. 64000,
смт. Глибока, вул. Глибоцька, 5*

